

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 348.02

В. В. УТВЕНКО

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ В. В. ОМЕЛЬЧУКА “НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ”

Наукові праці МАУП, 2014, вип. 42(3), с. 243—248

Рецензія на монографію кандидата історичних наук Омельчука Володимира Васильовича “Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії” [переднє слово Р. В. Кошулинського, передмова О. Л. Копиленка] / В. В. Омельчук. — К. : Золоті ворота, 2014. — 576 с. — Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. III.

У світовій історії державотворення та державного управління релігія відіграла провідну роль, починаючи з моменту виникнення держави у Стародавньому Сході. Поєднання світських та духовних інститутів влади в державному управлінні було домінуючим у добу середньовіччя та Раннього Нового часу. Більше того, саме в епоху середньовіччя релігія виступала тим чинником, без якого не відбувалося вироблення ефективної державної політики багатьох країн світу; на релігійній складовій здійснювалася побудова центральних, регіональних та місцевих органів влади.

Доба раннього середньовіччя (кінець V—X ст.) для Європи була пов'язана з організаційним зміцненням християнської релігії та церковної ієрархії, всеохоплюючим зростанням ролі церкви в державній політиці, при цьому в Західній Європі церковна влада поступово встановлює домінування над світською, тоді як у Візантійській імперії церква, перебуваючи в залежності від світської влади, стає її головною опорою, ідеологічно обґрунтовує божественне походження імператорської влади. Посідаючи провідну роль в державному управлінні, взаємодіючи зі світською владою, церква поступово вибудовує власну ієрархію на чолі з патріархом, завдяки підтримці імператора та найвищих можновладців стає великим землевласником. За безпосереднього сприяння церкви відбувається розвиток візантійської культури, архітектури, освіти та науки, в тому числі юридичного спрямування. Для забезпечення богослужіння, розбудови церковних інституцій, розвитку церковного господарства поступово формується церковне право, у виробленні якого, на відміну від Римсько-католицької Церкви, бере безпосередню участь держава. У свою чергу, церковно-канонічні норми відіграють важливу роль у діяльності органів державної влади, забезпеченні державної безпеки.

Відчуваючи потребу в духовній та ідеологічній підтримці Церкви, світська влада різними засобами сама підтримує Православну Церкву, що проявляється в наданні їй значних земельних пожалувань, допомозі офіційній Церкві у боротьбі з церковними ересями, організації церковних судів і, нарешті, виробленні церковного законодавства, що закріплювало основні права та привілеї духовенства. Крім цього, церква виступала не лише державотворчим, культурним та ідеологічним фундаментом у Візантійській імперії, а й була важливим соціальним інститутом у державі, виконуючи функції соціального захисту найбільш знедолених верств населення, а також їх правового захисту.

Традиції церковного будівництва, головні елементи канонічного права Візантійської імперії набули поширення в багатьох країнах Східної Європи, а з прийняттям християнства в Київській Русі у 988 р. норми візантійського церковного права прийшли і на українські землі, при цьому всебічно враховувалися місцеві особливості, а новостворена Церква стала органічною частиною державного апарату в Давньоруську добу. Прийняття Володимиром Великим християнства сприяло остаточній консолідації давньоруських земель навколо Києва, піднесенню авторитету та влади великого князя, бурхливому розвитку вітчизняної культури та будівництва. Значно зросло і міжнародне становище Русі-України.

З прийняттям християнства форсованими темпами вибудовується церковна ієрархія на давньоруських землях, яка поступово інтегрується до державного апарату, і хоча великі князі не виробили спеціального церковного права на зразок візантійського, у Київській Русі певною мірою здійснювалося правове регулювання державно-церковних взаємин, що було відображено в “Руській правді”, звичаєвому праві тощо. Давньоруські традиції правового регулювання взаємовідносин світської та духовної влади збереглися в Україні в наступні століття й особливо розвинулися в добу Гетьманщини, при цьому Київська митрополія орієнтувалася на візантійські зразки канонічного права, підтримуючи тісні взаємини з Константинопольським патріархатом, складовою якою вона була до 1686 р.

З огляду на значний приклад та ідеологічний вплив візантійського православ'я на церковне будівництво, державотворчі процеси, які відбувалися на українських землях у добу середньовіччя, а також на стосунки світської та духовної влади, розвиток канонічного права Української Православної Церкви, монографія В. В. Омельчука “Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії” є надзвичайно актуальною. Актуальність теми посилюється також тим, що на сьогодні монографія В. В. Омельчука є першим дослідженням державно-церковних взаємовідносин як складової державного будівництва, важливим елементом якого була спільна участь світської та духовної влади у виробленні правових норм державного управління, у тому числі і церковній сфері.

Структура монографії В. В. Омельчука є достатньо логічною та включає передмову, вступ, 6 розділів, висновки, термінологічний глосарій, список умовних скорочень, хронологічну таблицю, список використаних джерел і літературу. Особливої уваги заслуговує те, що автор опрацював значну кількість першоджерел, а також величезний масив наукової літератури, у тому числі іноземної, різноманітних словників, довідників та енциклопедій, що робить особливо цінним монографічне дослідження.

У першому розділі було визначено стан наукової розробки теми, а також проаналізовано джерельну базу дослідження. Систематизуючи результати наукового дослідження, проблеми на всіх його етапах, автор принагідно зауважив, що “у вітчизняній правничій науці тривалий час були відсутні дослідження, присвячені не лише різним підходам щодо оцінки стану регулювання державно-церковних взаємин, а й політико-правовим вченням Візантії та середньовіччя загалом; подібна тенденція простежується і в усій радянській науковій літературі. Водночас, зустрічається точка зору, що східна галузь канонічного права, сформована Східною Церквою, не мала такого авторитету і впливу, як західна” [3, 22–33]. Використання автором цілої низки довідкових видань лише посилює наукову базу дослідження.

Вивчаючи джерельну базу дослідження автор, дав ґрунтовний аналіз як першоджерел, написаних представниками Православної Церкви, так і нормативно-правових актів церковного і світського характеру. Було також висвітлено процес поширення візантійських церковно-канонічних пам'яток у Київській Русі.

У другому розділі розглядається процес еволюції взаємин держави і Церкви у Візантійській імперії, починаючи з моменту перетворення Константинополя на нову столицю імперії, та створення окремої Східної (Візантійської) імперії у IV ст., при цьому автор слушно зауважив, що саме “в ранній Візантійській імперії склалася складна і розгалужена церковна ієрархія, де Церкві належали численні земельні володіння та було надано ряд привілеїв адміністративно-судового та господарського характеру (духовенство звільнялося від сплати податків і повинностей (за винятком поземельного податку), вищі духовні сановники отримали право суду над кліриками)”. Уже за правління Феодосія (379–395) розпочинається вироблення курсу на союз із Церквою як важливий чинник подолання внутрішньої кризи. На думку З. В. Удальцової, особливістю статусу Церкви у Візантійській імперії була її помітно більша, ніж на Заході, залежність від владних інститутів, насамперед від імператора [2, 9; 8, 407; 10, 122]. За часів Юстиніана (527–565) відбувається посилення економічної могутності Церкви та захист її власності. Разом з тим, заохочується і благодійна діяльність Церкви, яка розглядається як інструмент внутрішньої стабілізації. Водночас, Юстиніан обмежив вплив Церкви на процедуру обрання єпископів, надавши останнім контрольні функції щодо державного управління та управління міськими справами. Саме нормативно-правові акти Юстиніана сприяли закріпленню домінуючого становища православної Церкви [6, 128; 1, 57].

У наступні століття із зростанням церковного майна відбувається посилення ролі церкви як інституту в системі державного управління Візантійської імперії. Під час еволюції державно-церковних взаємин упродовж I тис. н. е. посилюється державний контроль за церквою, з одного боку, та прагнення до посилення впливу Церкви на процес вироблення та прийняття державно-управлінських рішень — з другого, що було зумовлено як постійною боротьбою різних угруповань еліти (центральної і регіональної), так і адміністративними потребами. Етапи наступу держави на позиції Церкви змінюються періодами поступової реставрації церковних впливів та рівноваги між церковними та державними інститутами. На всіх етапах розвитку держави і права Візантійської імперії простежується прагнення владних інститутів посилити свій контроль не лише за Церквою як інститутом, її економічними ресурсами та політичною діяльністю, а й за безпосередніми її діями у релігійній сфері, організацією проповідництва. Тому державні органи брали на себе не лише фінансове, а й кадрове забезпечення релігійних місій, що висилалися в окремі регіони держави [6, 162].

Третій розділ дослідження присвячений особливостям формування церковно-канонічного права в системі правового регулювання державно-церковних відносин у Візантійській імперії, де висвітлюються норми церковно-канонічного права та його вплив на забезпечення функціонування системи державного управління та інституту державної служби в імперії; нормативно-правова регламентація функціонування церковної ієрархії, яка, в тому числі, закріплювалася рішеннями церковних соборів; порядок здійснення церковних стягнень, а також державні покарання щодо кліриків. Заслугове на увагу вивчення проблеми нормативно-правового регламентування статусу єретиків, які, на відміну від православних підданих, не були рівноправними перед законом у Візантійській імперії, окремо виділяючи при цьому правове регулювання юдейського питання.

Важливим елементом у церковній ієрархії були православні монастирі, які зосредили у своїх руках найбільшу кількість землеволодінь та прагнули юридично оформити земельну власність, надану їм імператорами, державними службовцями різних рівнів, а також приватними особами. У зв'язку з цим автор розглядає процес інституційного оформлення православних монастирів, виділяючи при цьому афонські монастирі, об'єднання яких, по суті,

являло собою автономну державу всередині Візантійської імперії. Також вивчається еволюція нормативно-правового забезпечення статусу православних монастирів у Візантійській імперії, зміцнення їх економічної могутності.

Вивчаючи роль Церкви у забезпеченні державної безпеки Візантійської імперії, автор акцентує увагу на ідеологічній, організаційній та фінансовій складових безпеки, що органічно поєднувалися між собою. У випадку війни візантійські імператори могли мобілізувати матеріальні та фінансові ресурси Церкви, насамперед великих монастирів, при цьому в багатьох випадках ці дії закріплювалися на законодавчому рівні. Поряд із суто військовими функціями Церква брала активну участь у виробленні засад державної політики в галузі безпеки, виступаючи при цьому гарантом цілісності, гуманітарної єдності та соціальної стабільності в державі. Крім цього, церква виступала тим інститутом, який забезпечував виконання лівової частки правозахисних та соціальних функцій у державі, а роль церкви у забезпеченні соціального захисту найбільш вразливих верств населення країни важко переоцінити. Приміром, Константинопольський патріархат забезпечував утримання мережі притулків для незаможних, непрацездатних та тяжкохворих людей; православні монастирі здійснювали роздачі біднякам та керували лікарнями. Також простежується негативне ставлення церкви до інституту рабства, роль якого поступово була зведена нанівець, хоча рабство у Візантійській імперії існувало аж до моменту падіння Константинополя в 1453 р.

Підсумовуючи сказане вище, автор виділяє такі особливості нормотворчого процесу Церкви: “Засади адміністративної діяльності Церкви визначалися власними (канонічними) актами; доцільність прийняття тих чи інших актів визначалася потребами інституційного характеру; церковно-державні нормативно-правові акти були спрямовані на регламентацію діяльності Церкви, закріплення за нею конкретних фінансово-податкових і адміністративно-судових привілеїв; акти церковних установ могли мати як локальний, так і загальний характер; акти церковних установ засвідчують вплив пізньоантичної правової традиції; канонічні акти заклали у засади функціонування інститутів християнські цінності; тривала постійна кодифікація канонічних актів, наслідком якої стала поява різноманітних канонічних збірок, які використовувалися візантійськими юристами у практичній діяльності поряд зі світським правом; постійне посилення регламентації діяльності церковних ієрархів, як з боку держави, так і самою Церквою, зумовлювалося потребами нових викликів цьому інституту як ззовні, так і усередині держави” [6, 258].

Четвертий розділ містить ґрунтовний аналіз фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв Церкви, де дослідник розглядає інститут церковного землеволодіння у Візантійській імперії як основу матеріального і фінансового добробуту церкви, кошти, отримані нею від землеволодіння, спрямовувалися не лише на утримання численної армії священнослужителів, а й на забезпечення соціального захисту населення в державі. Висвітлюються основні шляхи формування системи церковного та монастирського землеволодіння, а також роль держави у забезпеченні економічної могутності православних монастирів та церков, яка проявлялася, крім роздачі земель, в законодавчому забезпеченні фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв церкви, притягненні церковних і монастирських підданих до виконання церковно-монастирських грошових та натуральних повинностей. Також на законодавчому рівні закріплювалося невідчуження церковної власності. Візантійські традиції надання фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв церкві були запозичені київськими князями з прийняттям християнства на Русі та набули поширення в Україні в наступні століття. У численних вітчизняних джерелах тих століть часто згадуються і церковні суди, які користувалися внутрішньою автономією.

П'ятий розділ монографії В. В. Омельчука присвячений ролі церкви в забезпеченні зовнішньополітичної діяльності Візантійської імперії та аналізу правового забезпечення цієї діяльності, в тому числі на основні церковно-канонічних норм. Центральне місце в ньому присвячене

вивченню візантійського впливу на адміністративно-церковні процеси та нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Київській Русі, що робить дослідження В. В. Омельчука ще більш актуальним з огляду на значні прогалини у вивченні вітчизняної практики державного управління зазначеного періоду. Автор дійшов висновків, що “утвердження візантійської моделі державно-церковних взаємин було тісно пов’язано з процесом поширення православ’я і канонічної юрисдикції Константинопольського Патріархату, зокрема на українські землі, що позначилося як на адміністративно-територіальній організації Києво-руської православної Церкви, так і на змісті норм церковно-канонічного права. Становлення православної адміністративно-територіальної структури на українських землях відбулося задовго до офіційного прийняття християнства. Візантійські володіння в Криму стали тим плацдармом, який сприяв проникненню візантійських правових традицій у церковно-канонічні норми Київської Русі. Поряд з цим, — зазначає автор, — були помітні відмінності у дії тих чи інших норм, зумовлені особливостями соціокультурного розвитку, насамперед правовими традиціями, вкоріненими на цій території” [6, 392–393; 4, 184–194; 9, 24–28].

Нарешті, у шостому розділі монографії розглядаються особливості регламентування державно-церковних відносин у Візантійській імперії після 1204 р. як державах, що виникли на уламках “старої” Візантійської імперії, так і в останні століття існування відновленої імперії (1261–1453 рр.). Вивчається вплив Католицької Церкви на правове становище Православної в період з 1204 по 1261 рр.

Елементи впливу нормативно-правових актів Візантії простежуються при аналізі регламентування державно-церковних взаємин поствізантійських країн: Нікеї, Трапезунду, Епіру, ромейських нормативно-правових актах. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії щодо правових гарантій привілейованого становища Православної Церкви отримало подальший розвиток у сучасній Греції. Також було підтверджено автономні права афонських монастирів [5, 21–26; 7, 7–17].

Разом з тим, високо оцінюючи дану монографію, варто відзначити деякі недоліки, які мають форму побажань.

Аналізуючи становлення системи державно-церковних взаємин на прикладі Єгипту, авторів також варто було б проаналізувати власне грецькі території, адже офіційна церква не користувалася підтримкою більшості населення Єгипту.

Також рецензоване дослідження лише б виграло, якби автор дав порівняльну характеристику нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії та Західній Європі, де домінувала Римсько-католицька Церква.

Нарешті, бажано було б розкрити глибше історію нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії після 1204 р.

Аналіз монографії В. В. Омельчука “Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії” засвідчив, що робота є самостійним завершеним дослідженням, характеризується науковою новизною, теоретичним значенням та практичною значущістю. Монографія відповідає усім науковим вимогам та може бути рекомендована до друку.

Література

1. Геростергиос А. Юстиниан Великий — император и святой [Текст] [пер. с англ. М. Козлова] / Астериос Геростергиос. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. — 448 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) [Текст] / [за ред. проф. Б. Й. Тищика]: Навч. посіб. — Л.: Світ, 2006. — 696 с.

3. Мамут Л. С. Становление историографии политико-правовых идей [Текст] / Л. С. Мамут // Из истории развития политико-правовых идей [ред. кол. В. С. Нерсесянц (отв. ред.) и др.]. — М., 1984. — С. 22—33.
4. Омельчук В. В. Вплив візантійських традицій на адміністративно-церковні процеси та церковно-канонічне право на українських землях [Текст] / В. В. Омельчук // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку [за ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака]. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — С. 184—194.
5. Омельчук В. В. Вплив візантійської моделі державно-церковних взаємин на політико-правові процеси у Болгарії [Текст] / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. — 2013. — Вип. 6. — С. 21—26.
6. Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії [Текст] / [передне слово Р. В. Кошулинського, передмова О. Л. Копиленка] / В. В. Омельчук. — К.: Золоті ворота, 2014. — 576 с. — Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. III.
7. Омельчук В. В. Підготовка і укладення Ферраро-Флорентійської унії та її міжнародно-правове значення [Текст] / В. В. Омельчук // Юридична наука: науковий юридичний журнал. — 2013. — № 10. — С. 7—17.
8. Омельчук В. В. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав [Текст] / В. В. Омельчук, В. М. Лісничка: Навч. посіб. — К.: Персонал, 2011. — 608 с. — (Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. I).
9. Омельчук В. В. Релігійні аспекти політико-правових візантійсько-арабських взаємовпливів [Текст] / В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — № 5. — С. 24—28.
10. Удальцова З. В. Византия IV — первой половины IX в. [Текст] / З. В. Удальцова // История Средних веков: в двух томах [под общ. ред. С. Д. Сказкина]: Учебник. — [2-е изд., переработ.] — Т. 1. — М.: Высш. шк., 1977. — С. 118—134.

Надійшла 15 червня 2014 р.